

NOVES DADES SOBRE ELS BREVIARIS DE TARRAGONA IMPRESOS PER JOAN ROSENBACH

per FRANCESC XAVIER ALTÉS I AGUILÓ

La recerca dels llibres litúrgics propis dels les esglésies diocesanes estampats durant els segles xv i xvi és una tasca sovint àrdua. El bandejament i les vicissituds dels exemplars vells en aparèixer una nova edició —freqüentment d'ús obligatori— els fa difícils de trobar; i a la limitació del tiratge d'exemplars de la majoria d'aquestes edicions cal afegir encara la seva vida relativament efímera, atesa la inevitable deterioració inherent a la seva manipulació quotidiana. No té res d'estrany, doncs, haver-se d'acontentar sovint amb exemplars mutilats, o simplement amb alguns fulls que en resten, com a únic testimoni. I això quan no cal recórrer a les fonts històriques o documentals per a conèixer-ne simplement l'existència.

Malauradament, aquest és el cas de les dues edicions del breviari arxidiocesà de Tarragona estampades per l'impressor Joan Rosenbach els anys 1499 i 1523, tot i que les dades documentals siguin cada cop més abundoses, i que ara n'hi puguem afegir encara de noves. Paradoxalment, aquesta mateixa abundància relativa de dades documentals referents als breviaris tarragonins ha propiciat, tanmateix, desafortunades conclusions de caràcter cronològic i tipobibliogràfic. En el cas dels breviaris tarragonins, el vaivé de successius errors i aclariments en la interpretació de les dades que la recerca documental ha anat facilitant, exemplifica com en aquest camp de la bibliografia l'argumentació amb base documental ha de ser molt crítica, i no pot ignorar la història ni la metodologia tipogràfica aplicada a l'estudi dels impresos d'aquesta època. Si hom hagués tingut present tot això, la identificació tipogràfica i la datació dels breviaris tarragonins impresos els anys 1484-1485 i 1499 no hauria fet córrer tanta tinta ni hauria generat una bibliografia que ha esdevingut un veritable parany per a l'investigador no especialitzat; i, d'altra banda, molt possiblement ja hauria estat identificat, una trentena d'anys enrera, un plec de mostra corresponent a l'edició del breviari tarragoní acabat d'estampar l'any 1523.

El Breviari de l'any 1499 assimilat al del patriarca Pere d'Urrea

Estampada per Joan Rosenbach l'any 1499, aquesta segona edició del breviari arxidiocesà de Tarragona, ha estat una mena d'edició fantasma que ha anat prenent cos succesivament fins a poder identificar-la i descriure-la parcialment. Curiosament, hom arribà a conèixer-ne l'existència gràcies als assaigs d'atribució tipogràfica de la primera edició del breviari tarragoní, la qual havia estat estampada a Tarragona, vers l'any 1484-1485, per l'impressor Nicolau Spindeler (GW 5473), durant el pontificat del patriarca Pere d'Urrea.

Les arrels de l'assimilació o confusió entre els dos breviaris tarracoenenses impresos, respectivament, els anys 1484-1485 i 1499 es remunten a mitjan segle XVII quan el canonge Josep Blanch —arxiver del Capítol catedralici tarragoní— en escriure el seu arxiepiscopologi afirmà que l'arquebisbe Pere d'Urrea (1445-1489)

manà reformar lo breviari de la dita iglesia cathedral y que se'n fes hu de nou, que servís per tota la diocesi; y per esta ocasió féu comisió en lo any 1483 al canonge Jaume Campaner, al comensal Miquel Cisterer y a Gabriel Colom beneficiat per a que ho fessen; los quals en espai de un any lo tragueren a la llum, y lo féu estampar en Barcelona per Joan Rossembach.¹

La primera part de l'afirmació del canonge J. Blanch no ofereix cap problema perquè la manllevà de l'*explicit* del breviari que avui hom considera tipogràficament estampat l'any 1484-1485. Resta, però, per saber d'on tragué el canonge la referència a l'impressor barceloní Joan Rosenbach; perquè la possibilitat, insinuada l'any 1903 per E. González Hurbise,² què el canonge J. Blanch es deixés influir per les dades tipogràfiques que li oferia el colofó del *Missale Tarraconense* estampat l'any 1499 per Joan Rosenbach (Haebler 488), no troba suport en el colofó del missal, que el diu estampat a Tarragona. D'altra banda, pel que sembla, el canonge J. Blanch només conegué de primera mà l'edició del breviari tarragoní de l'arquebisbe Pere d'Urrea, mentre que, en canvi, de l'estampada a Lió l'any 1550 durant el pontificat de l'arquebisbe Jeroni Doria només en tingué notícia.³

Un segle i mig després que el canonge Blanch escrigués el seu arxiepiscopologi, inèdit fins fa pocs anys, l'erudit pare Jaume Villanueva, en el seu viatge literari a l'arquebisbat de Tarragona, esmentà un exemplar del breviari de l'arquebisbe Pere d'Urrea conservat a l'Arxiu Capitular de Tarragona i en conjecturà la impressió «hacia los años 1490 aunque

1. J. BLANCH, *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, vol. 2, Tarragona 1951, p. 117-118.
2. *El arte tipográfico en Tarragona durante los siglos XV y XVI*, Tarragona 1903, p. 14-15.
3. J. BLANCH, *Arxiepiscopologi*, vol. 2, p. 138.

ni de esto ni el impresor se expresan». Novament semblen reaparèixer ací —adaptades a la cronologia de l'arquebisbe Pere d'Urrea— les dades tipogràfiques del colofó del missal tarragoní de 1499, del qual es conserva aleshores un exemplar sencer en aquell mateix arxiu.⁴

Les afirmacions del canonge Blanch i del pare Villanueva estaven destinades a exercir una considerable influència posterior en la batalla erudita lliurada els primers anys del nostre segle a l'hora d'establir l'atribució tipogràfica del breviari del patriarca Pere d'Urrea. Sense adonar-se'n, obrí el foc el jesuïta pare G. M. Dreves quan l'any 1894, en publicar les fonts manuscrites i impreses de les seves recerques himnològiques en els arxius i les biblioteques peninsulars, el considerà imprès l'any 1484 a Barcelona per Joan Rosenbach,⁵ i adoptà, així, pràcticament l'atribució tipogràfica del canonge Blanch. En canvi, el canonge Ulises Chevalier,⁶ que havia començat a publicar el seu recull himnològic l'any 1892, es limità a datar-lo indistintament de l'any 1483-1484, o bé del 24 de desembre del 1484, d'acord amb l'*explicit* del breviari.

El primer en posar en qüestió la datació i l'atribució tipogràfica del breviari del patriarca Pere d'Urrea formulada pel canonge J. Blanch fou l'arxiver i historiador E. González Hurtebise, el qual trobà a l'Arxiu de Protocols Notarials de Tarragona tres documents relatius a la venda dels missals, breviaris i diürnals estampats l'any 1499 per Joan Rosenbach per al Capítol de la seu Tarragona. L'any 1903 González Hurtebise, després de contrastar les dades aportades per la nova documentació amb la cronologia tipogràfica del taller de l'impressor Joan Rosenbach, concloué que el breviari del patriarca Pere d'Urrea conservat a l'Arxiu Capitular de Tarragona no podia haver estat estampat per Joan Rosenbach; i que el canonge Blanch es degué equivocar pel fet d'haver-lo relacionat amb el *Missale Tarraconense* incunable.⁷

Simultàniament i independentment, aquell mateix any 1903 K. Haebler publicava el primer volum del seu inventari descriptiu de les edicions incunables peninsulars. I, tot i desconèixer la troballa documental de González Hurtebise, hi sostenia tanmateix una opinió molt semblant. Efectivament, el savi alemany —que no havia aconseguit de veure el breviari conservat a l'Arxiu Capitular de Tarragona i n'havia cercat infructuosament un exemplar fantasma a la Biblioteca Nacional de Madrid—⁸ condicionava d'entrada l'atribució tipogràfica del breviari del patriarca Pere d'Urrea a la cronologia dels possibles impressors i a la tipografia

4. *Viage literario a las iglesias de España*, vol. 19, Madrid 1851, p. 117.

5. G. DREVES, *Analecta hymnica medii aevi*, vol. 15, Leipzig 1894, p. 10, tot i que alguna vegada el cita datant-lo l'any 1483.

6. *Repertorium hymnologicum*, París 1892-1919. Vegeu especialment el vol. 6, p. 181.

7. *El arte tipográfico*, p. 12-15 i 19-20.

8. K. HAEBLER, *Bibliografía Ibérica del siglo XV*, vol. 1, L'Haia-Leipzig 1917, núm. 88, atribueix al pare G. M. Dreves la localització d'aquest exemplar; tanmateix, Haebler confongué sens dubte Tarragona amb Tarazona, tal com es dedueix de la lectura de G. M. Dreves, *Analecta hymnica medii aevi*, vol. 16, p. 20.

coneguda dels seus tallers. A partir de les notícies manllevades als pares J. Villanueva i G. M. Dreves, K. Haebler es decantà per acceptar la possible existència d'un breviari imprès a Tarragona per Joan Rosenbach vers l'any 1498, i remarcà, tanmateix, que, d'acord amb la cronologia de la impremta a Tarragona, si el breviari esmentat per Villanueva i per Dreves hi havia estat realment estampat l'any 1484, no podia haver sortit de cap de les maneres del taller de Joan Rosenbach, sinó del de l'impressor Nicolau Spindeler, el qual en aquelles dates treballava precisament a Tarragona. I, en canvi, que si el breviari de l'arquebisbe Pere d'Urrea havia sortit de les premses de Joan Rosenbach, calia considerar-lo forçosament posterior a l'any 1490, i datar-lo vers els anys 1498-1499 aproximadament.⁹

Les remarques cronològico-tipogràfiques establertes per K. Haebler, i les dades aportades per la documentació exhumada per E. González Hurtebise, no solament topaven amb les atribucions tipogràfiques proposades anteriorment pel canonge J. Blanch, i pels pares J. Villanueva i G. M. Dreves, sinó que plantejaven una disjuntiva que reclamava i afavoria un nou plantejament de la qüestió. En aquest nou plantejament, l'anàlisi tipogràfica del breviari del patriarca Pere d'Urrea —realitzada d'acord amb la metodologia utilitzada per K. Haebler— podia aportar un aclariment tipogràfic definitiu.

Així les coses, S. Sanpere i Miquel, bandejant —o més exactament menyspreant— els possibles resultats de l'anàlisi tipogràfica del breviari del patriarca Pere d'Urrea tal com proposava Haebler, se l'emprenqué exclusivament per la vessant històrico-documental. Amb l'exhumació i la publicació de nous testimonis documentals, que ell interpretà d'acord amb les seves tesis, Sanpere i Miquel acabà afirmant l'existència de dues edicions successives del breviari del patriarca Pere d'Urrea. Ambdues haurien estat estampades per Joan Rosenbach: l'una impresa a Barcelona l'any 1498, i l'altra estampada a Tarragona a partir del 26 de juliol del 1499. Per tant, el breviari conservat a l'Arxiu Capítular de Tarragona podia pertànyer a qualsevol de les dues edicions.¹⁰

Desafortunada fou també en aquest punt la intervenció d'A. del Arco, el qual, sense aportar res d'original a la discussió i —el que és més greu— sense adonar-se de la importància de les distincions cronològico-tipogràfiques adduïdes per K. Haebler, considerà que els documents publicats per E. González Hurtebise resolien suficientment el dilema plantejat per K. Haebler. I tot recolzant l'opinió de González Hurtebise contra la de S. Sanpere i Miquel, conclougué que el breviari del patriarca Pere d'Urrea pertanyia a una única edició estampada a Tarragona vers l'any

9. *Bibliografía Ibérica*, vol. 1, núm. 88.

10. S. SANPERE I MIQUEL, *De la introducción y establecimiento de la imprenta en las coronas de Aragón y Castilla y de los impresores de los incunables catalanes*, Barcelona 1909, p. 264-271.

1498-1499 per Joan Rosenbach.¹¹ Aquest parer, divulgat en la seva monografia sobre la impremta a Tarragona, ha esdevingut una pedra d'ensopec per als autors que no han tingut en compte la bibliografia posterior sobre la impremta incunable.¹²

Un any després de l'aparició de l'obra d'A. del Arco, el 1917, veié la llum el segon volum de l'obra de K. Haebler, destinat a suplementar i a esmenar el primer. En aquest segon volum, l'exemplar del breviari de Pere d'Urrea conservat a l'Arxiu Capitular de Tarragona hi és descrit per primera vegada, i es considera imprès vers la fi de l'any 1484 i s'atribueix, basant-se en la lletreria amb què fou compost, al taller tarraconí de l'impressor Nicolau Spindeler. Posteriorment el mateix K. Haebler perfilaria aquesta datació tot situant-la els anys 1484-1485;¹³ tanmateix, el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW 5473) i altres repertoris d'incunables posteriors¹⁴ han difós la data 1484.

Pel que fa a l'altra edició incunable del breviari tarraconense —l'existència de la qual resultava documentalment innegable a partir de la documentació exhibida per González Hurtebise—, K. Haebler (II, 88) proposà —influint per l'argumentació documental de S. Sanpere i Miquel—¹⁵ de considerar-la impresa entre el 3 de març i el 28 de juliol de l'any 1498, tot cloent així la polèmica protohistòria de la segona edició del breviari tarraconí, que avui sabem estampat per Joan Rosenbach l'any 1499.

Identificació bibliogràfica progressiva del breviari de 1499

Tot i que l'existència d'aquesta edició del breviari tarraconense estampat per Rosenbach ja fou admesa l'any 1917 per K. Haebler, de fet ha estat verificada progressivament durant els darrers cinquanta anys, els quals han estat particularment pròdigs en notícies documentals i bibliogràfiques relatives a l'edició dels tres llibres litúrgics —missal, breviari i diürnal— encomanats els anys 1498/1499 pel Capítol catedralici de Tarragona a l'impressor Joan Rosenbach. Efectivament, la notícia que el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW 5474) havia incorporat l'any 1932 sobre el breviari de Rosenbach tot atribuint-ne l'edició a l'any 1498 —tal com ho havia proposat K. Haebler—, quedà depassada l'any 1950. La rectificació definitiva de la data d'impressió s'imposà aleshores quan

11. *La imprenta en Tarragona*, Tarragona 1916, p. 103-104 i 207-208.

12. Cf. *V Centenari de la Impremta a Espanya. Tarragona 1474-1974*, Tarragona 1974, p. 16; J. SALVAT I BOVÉ, *La imprenta en Tarragona. Siglos XV-XVIII*, Tarragona 1974, p. 30-32.

13. K. HAEBLER, *Geschichte des spaniens Frühdruckes in Stammbäumen*, Leipzig 1923, p. 80-83.

14. F. VINDEL, *El arte tipográfico en España durante el siglo XV*, vol. 1, Madrid 1945, núm. 35; *Catálogo general de incunables en bibliotecas españolas*, vol. 1, Madrid 1988, núm. 1202.

15. *De la introducción y establecimiento de la imprenta*, p. 270.

J. Sánchez Real publicà la sensacional troballa de la resta de la documentació relativa a aquesta edició de llibres litúrgics, que E. González Hurtebise no reeixí a trobar a l'Arxiu Capitular de Tarragona.¹⁶ Els documents mostren insostenible la datació d'estampació del breviari proposada fins aleshores, atès que a mitjan novembre del 1498 la impressió dels llibres litúrgics tarraconenses encara s'havia d'iniciar. Ho confirmaria immediatament la documentació editada l'any 1955 per J. M. Madurell i J. Rubió, a la llum de la qual hom podia assegurar amb certesa que la documentació relativa a la impressió d'un breviari per part de Joan Rosenbach durant la primavera-estiu de l'any 1498 no es referia —a desgrat d'una desafortunada interpretació documental publicada anteriorment per J. M. Madurell—¹⁷ al breviari arxidiocesà de Tarragona, sinó a l'edició del breviari del bisbat de Vic.¹⁸

La primera notícia bibliogràfica sobre el breviari tarraconense imprès l'any 1499 per Joan Rosenbach apareixeria l'any 1957 com a addició final a un embrollat article de J. Munté i Vila sobre el breviari del patriarca Pere d'Urrea. La citació bibliogràfica —manllevada d'una carta adreçada l'any 1790 per Josep de Vega i de Sentmanat a Fèlix Amat, aleshores canonge magistral de Tarragona— diu textualment:

Breviarium secundum consuetudinem sancte metropolis ecclesie tarraconensis. —Impreso por Juan Rosenbach en 1499.

La referència bibliogràfica —vinculada a una consulta sobre l'ofici de santa Orosia— havia estat presa pel mateix Josep de Vega i de Sentmanat sobre un exemplar del breviari tarraconense conservat a la biblioteca del monestir de Sant Jeroni de la Murtra; exemplar, que «la profunda y supina ignorancia de aquellos santos monges, que les hace despreciar lo bueno y muy bueno» —són paraules del mateix de Vega i de Sentmanat— havia posat en mans de Nicolás Rodríguez de Lasso, que l'any 1790 n'era el possessor.¹⁹

Aquesta citació bibliogràfica del breviari fóra gairebé suficient per a identificar l'edició si no en tinguéssim una altra. Sortosament ens n'ha pervingut una altra de molt més completa, recollida per Gregori de Maians i de Siscar en un treball inèdit titulat *De artis typographiæ origine in Hispania*,²⁰ que l'erudit valencià signà el 22 d'abril de l'any 1758

16. J. SÁNCHEZ REAL, *La impresiones de Rosenbach en Tarragona*, dins *Boletín Arqueológico* 50 (1950), 59-65.

17. *Juan Rosenbach y la edición del breviario tarraconense de 1522*, dins *Boletín Arqueológico* 52 (1952) 268-269.

18. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona 1955, p. 278, 281-282 i 290-291.

19. J. MUNTÉ VILA, *El «Breviarium» del Patriarca Pedro de Urrea*, dins *Boletín Arqueológico* 57 (1957), 27, nota 38.

20. Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1053. Sobre els esborranys d'aquest treball i la correspondència amb G. Meermann vegeu J. E. SERRANO MORALES, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*, Valencia 1898-99, p. VII-IX.

a petició del seu amic holandès Gerard Meermann,²¹ el qual preparava aleshores la seva obra *Origines Typographiae*, publicada l'any 1765.²²

El capítol onzè del seu treball, G. de Maians el dedicà a la producció de llibres de la impremta incunable de Tarragona, de la qual només coneixia dos llibres, ambdós litúrgics. L'un era el missal de Tarragona, imprès per Joan Rosenbach l'any 1499, citat a partir del colofó del llibre;²³ l'altre era el breviari tarraconense, estampat també per Joan Rosenbach, del qual G. de Maians transcriu, sortosament, el títol i el colofó sencers:

Breviarium secundum consuetudinem Sanctæ metropolis ecclesiæ Tarraconen.
In fine caracteribus rubris legitur:

Breviarium hoc summa diligentia examinatum impressum est Tarracone hispaniarum metropoli per Johannem Rosembach alemanum perfectum in vigilia penthecostes. Anno salutis christianæ M. CCCCXCIX. Gondisalbo de Heredia presule.

In 4º.

Malauradament, G. de Maians no esmenta ací la localització d'aquest exemplar —que no sembla pertànyer a la seva biblioteca—²⁴, malgrat que gairebé sempre ho indica, fins i tot quan la localització ha estat manllevada, com afirma el mateix Maians, als subsidis i a les comunicacions bibliogràfiques «quæ sunt in mea bibliotheca, aut ab amicis accepta sunt».²⁵

Malauradament, tampoc no l'especifica l'erudit pare Jaume Caresmar, el qual molt possiblement consultà l'exemplar procedent de la biblioteca del monestir de Sant Jeroni de la Murtra,²⁶ que —com ja hem vist— acabà en poder d'un gran admirador del canonge premostratenc

21. El 5 de novembre del 1757 Maians escrivia al seu amic Andrés Marcos Burriel que Meerman *quiere escribir del «origen de la imprenta»*. I si V. Rma. sabe qué obras han sido las que primeramente salieron a luz en España en diferentes ciudades apreciaré que me lo comuniqué para añadirlo a lo que tengo recogido (A. MESTRE, *Espistolario II. Mayans y Burriel*, València 1972, p. 639-640).

22. En el vol. 2, p. 163, Meerman reagraia al seu amic G. de Maians.

23. Diu així: *Missale secundum consuetudinem Sanctæ Tarraconensis Ecclesiæ Hispaniarum Metropolis per Joannem Rosembach Alemanum. Tarracone anno MCCCCXCIX. In fol.*

24. Altrament ho hauria dit, com en el cas de l'incunable Hæbler 462, del qual afirma: *possideo etiam insignis raritatis librum, quem debeo doctissimo viro Andreae Marco Burrieli* (Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1053); D. CLEMENT, *Specimen bibliothecæ hispano-maajansianæ sive nova idea novi cathalogi critici operum scriptorum Hispanorum, quæ habet in sua bibliotheca G. Mayansius*, Hannover 1753.

25. Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1053, f. 1 v. A part de la referència als catàlegs manuscrits i impresos d'algunes biblioteques, Maians esmenta també les comunicacions dels seus amics; de l'incunable Hæbler 518 diu: *extat in Regia Bibliotheca Madridiensi, uti mihi scripsit summus amicus meus Emmanuel Martinezius, bibliothecarius regius*; i dels incunables Hæbler 256, 425, 467, 504, 550, 552, 567, 580 i 621 afirma: *conservantur in selectissima bibliotheca clarissimi viri Ferdinandi de Velasco. regi a consiliis in Vallisoletano Auditorio, vir doctissimus, et librorum helluo insatiabilis... qui ad me scripsit*.

26. Potser vers l'any 1773, amb motiu d'una consulta sobre l'ofici de santa Oròsia, segons es pot inferir de la carta citada per J. MUNTÉ VILA, *El «Breviarium»*, p. 27, nota 38.

anomenat Nicolás Rodríguez de Lasso, fiscal del tribunal de la Inquisició de Barcelona.²⁷ Tanmateix, d'aquest pas del breviari tarraconense per les mans del pare Jaume Caresmar, n'ha quedat constància entre alguns dels seus papers de treball conservats actualment a l'antic monestir premostratenc de Santa Maria de les Avellanes.²⁸

Es tracta d'un aplec de notes preses d'una lectura contínua del *Brev. Tarrac. an. 1499 sub Guldialvo de Heredia Archiep. et Hispaniarum metropolit. per Joan Rosenbach*.²⁹ Per tal que el lector se'n pugui fer càrrec, en transcriu dues mostres espigolades de les notes relatives als oficis del propi del temps i del propi dels sants:

Dominica 5 post Pascha fit officium translationis reliquiarum S. Teclae Tarrac. Lectiones sanct. req. Transacto... [*Segueix la lliçó transcrita íntegrament.*] Facta est autem hec translatio anno salutis MCCCXXIII die XVIII maii Eximino de Luna tunc Tarraconensi pontifice.³⁰

Fol. 217 [*sic*]. Tiburtii mrs. - s. Clara v.

Fol. 191 - Innumerab. MM. Cesaraugus.

Fol. 193. S. Narcisus.

Conceptio BVM. Lect. 1: Conceptionis S. Marie festivitas Deo ab Ecclesia celebratur... [*Segueix la lliçó transcrita íntegrament.*]³¹

El valor bibliogràfic d'aquestes i d'altres notes és molt minso; solament les referències a la foliació del propi dels sants deixen entreveure que les diverses parts d'aquest breviari tenien foliació pròpia cadascuna. Tanmateix, ni que llur caràcter sumari en límiti la utilitat a una eventual identificació de fragments, o bé al coneixement d'alguna peculiaritat del santoral arxidiocesà de Tarragona —com ara la institució de la festa de la translació de les relíquies de santa Tecla—³², les notes del pare J. Caresmar materialitzen en certa manera el breviari tarraconense de l'any 1499.

El diürnal imprès per Joan Rosenbach l'any 1499

Un dels tres llibres litúrgics arxidiocesans encomanats a l'impressor Joan Rosenbach pel Capítol catedralici de Tarragona fou el diürnal. D'aquest diürnal tarraconense, no se'n coneix cap exemplar, ni fragment, malgrat que hom l'hagi assimilat i confós amb una ignota, però proba-

27. Madrid, Biblioteca del Palacio Real, ms. 2469, f. 253 v.

28. E. CORREDERA GUTIERREZ, *La escuela histórica Avellanense*, Lleida 1971, p. 94.

29. Manuscrits del P. J. Caresmar, volum A, p. 131-141.

30. Monestir de Santa Maria de les Avellanes, Manuscrits del pare J. Caresmar, volum A, p. 132.

31. Monestir de Santa Maria de les Avellanes, Manuscrits del pare J. Caresmar, vol. A, p. 138-141.

32. Sobre els mal aclarits orígens d'aquesta festa, vegeu A. TOMAS AVILA, *El culto y la liturgia en la catedral de Tarragona (1300-1700)*, Tarragona 1963, p. 186-189.

ble, edició coetània de l'ordinari o ritual sacramental de Tarragona.³³ Les dades aportades fins ara per la documentació menaven a creure que el diürnal fou el darrer en imprimir-se dels tres llibres litúrgics —missal, breviari diürnal— estampats per Joan Rosenbach.

D'acord amb els documents exhumats per González Hurtebise al principi del nostre segle, K. Haebler i el GW 8560 situaren la impressió del diürnal tarraconense «vers l'any 1499». Ara, però, la informació complementària aportada per Sánchez Real i pel colofó del breviari tarraconense de 1499 permeten de conjecturar amb més precisió la cronologia de la seva impressió.

Efectivament, atès que el breviari i el missal arxidiocesans porten llurs colofons datats, respectivament, els dies 18 de maig i 26 de juny del 1499 (Haebler 448), sembla evident que si el 3 de juliol del 1499 el Capítol tarragoní es negava en rodó a pagar ni un cèntim a l'impressor Rosenbach «ex opere quam facit dels missals, breviaris e diornals» mentre l'impressor no entregués «totum opus quod fecit»,³⁴ fou perquè aleshores restava per acabar la impressió del diürnal.

Malgrat que Sánchez Real voldria que, al cap de quinze dies —és a dir, el 18 de juliol—, el diürnal hagués estat ja enllestit,³⁵ el document en el qual es recolza ho nega explícitament. De fet, el 18 de juliol del 1499 el Capítol catedralici només es comprometé amb el capitalista-llibreter de l'edició a lliurar-li «los dihornals de la stampa acabats, quos facit pro Capitulo magister Joannes Rosanbach stamperius, hinc et per totum mensem septembris proxime instantis», i pactà, alhora, la futura venda «dels breviaris, missals e diornals quod dictus stamperius pro ipso Capitulo facit».³⁶ La reiteració que el document fa del present *facit* en referir-se al treball de mestre Rosenbach, i també la fixació del mes de setembre com a termini per al lliurament dels diürnals al capitalista-llibreter evidencia que la impressió dels diürnals no era encara definitivament enllestida, però que es preveia com a pròxima. I, de fet, l'edició devia estar ja molt avançada el dia 26 de juliol, perquè llavors els canonges i el capitalista-llibreter signaren un contracte notarial sobre com farien el pagament a l'impressor.

La impressió del diürnal es degué rematar en el trencall dels mesos de juliol-agost, atès que el 18 d'agost el Capítol catedralici signava un debitori en favor del capitalista-llibreter, el qual havia de-

33. H. BOHATTA, *Liturgische Bibliographie des XV Jahrhunderts mit Ausnahme der Missale und Livres d'Heures*, Viena 1911, núm. 775, cita un «*Ordinarium*, Tarragona, Juan Rosenbach, c. 1499», i l'assimila als llibres centreeuropeus d'aquest mateix títol vinculats al costumari de l'ofici diví. En el núm. 763 reitera el mateix error amb un llibre idèntic com és l'ordinari o ritual sacramental de Lleida, imprès per H. Botel l'any 1494 (Haebler 502).

34. J. SÁNCHEZ REAL, *Las impresiones*, p. 62-63.

35. J. SÁNCHEZ REAL, *El papel de los incunables tarraconenses*, dins *Quaderns d'Història Tarraconense*, vol. 2, Tarragona 1977.

36. J. SÁNCHEZ REAL, *Las impresiones*, p. 63.

semborsat les cinc-centes trenta-una lliures corresponents al pagament de la «scriptura stampe missalium, breviariorum et diurnalium ultimo factorum in presenti Civitati ex ordinatione Capituli per magistrum Joannem Rossenbach stamperium alamanum».³⁷

Els projectes litúrgico-editorials de l'any 1521

Vint anys després de l'edició del missal, del breviari i del diürnal estampats l'any 1499 per mestre Joan Rosenbach, el Capítol catedralici de Tarragona assumí el diseg de l'arquebisbe Pere de Cardona, de fer imprimir nous breviaris i diürnals tarraconenses, segons consta de l'acta de la sessió capitular tinguda el dijous dia 7 de febrer del 1521:

Item quia dominus archiepiscopus intendit facere breviaria et diurnalìa, ad illa corrigendum et recognoscendum ac habilitandum et omnia faciendã circa illorum validitatem et comodum, fuit facta comissio reverendis Petro Ferrario de Busquets, Dionisio Verdu, Francisco Jener, Joanni Cesse canonicis, Joanni Vinader, Anthonio Marti, comensalibus, Barthoma et Mateo Cerguo, beneficiatis.³⁸

Dels criteris seguits en la revisió i la correcció dels originals que havien de ser tramesos a la impremta, i també del ritme de treball d'aquesta comissió, no en tenim cap més notícia. Fins i tot desconeixem la data exacta en què s'iniciaren els treballs de llur impressió, atès que cal abandonar la data generalitzada del primer de maig del 1522, que figura en un contracte relacionat amb la composició tipogràfica del breviari tarraconense, que fou signat el 14 d'abril de l'any 1522 entre l'impressor Joan Rosenbach i el caixista mestre Joan Gilo.³⁹

Efectivament, malgrat que la lectura del document esmentat indueix a creure que ens trobem, lògicament, a l'inici de la composició tipogràfica del breviari tarraconense, en realitat —com veurem en el pròxim apartat—, quan Joan Rosenbach signà aquest contracte per obtenir els serveis de caixista de Joan Gilo, aleshores la impressió del breviari ja havia estat iniciada.

D'acord amb la interpretació literal del les clàusules d'aquest contracte —aparentment fefaent—, la impressió del breviari havia d'iniciar-se el primer de maig del 1522, i mestre Joan Gilo rebria els subsidis necessaris per a poder compondre diàriament una forma tipogràfica de vuit pàgines a dos corondells.⁴⁰ Com ho mostra el plec de breviari protocol·litzat amb el contracte, en la pràctica la composició completa d'aquest mig full, o mig plec, comportava la composició d'una segona for-

37. J. SÁNCHEZ REAL, *Las impresiones*, p. 63-64.

38. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars 1519-1532*, f. 34; S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, Barcelona 1935, p. 97.

39. J.M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 634-635.

40. J.M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 634-635.

ma,⁴¹ per a poder «retirar», atès que es tractava d'un tiratge a dues tintes, en negre i en vermell.

Si s'hagués seguit el ritme d'estampació previst en el contracte, a raó d'una forma diària, hom hauria enllestit cada dos dies un plec de setze pàgines o vuit fulls.⁴² Això significaria que, ni que el ritme d'impressió fos un xic més lent, el breviari havia de quedar enllestit l'any 1522. Tanmateix, la conclusió del breviari s'allargà fins l'inici de l'any 1523 per causes que avui desconeixem, però que segurament estan latents darretra el contracte en qüestió. Una d'elles podria ser un canvi de prioritats editorials que anteposés la impressió del diürnal a la del breviari, malgrat que, del diürnal, no en coneguem cap exemplar ni notícia bibliogràfica.

I, posats en aquest camp de les probabilitats, cal no oblidar que tot i que el contracte entre Joan Rosenbach i Joan Gilo recull d'una manera primordial la composició tipogràfica del breviari de Tarragona, en ell es fa una referència explícita —com ja remarcava J. Rubió—⁴³ a la composició, per part del caixista, d'un segon llibre: «la dita obra de dits breviaris, o semblant de aquella, fent les dues dites obres», i encara la d'un possible tercer llibre de característiques similars «composició de dites obras o altra consemblant de aquelles».⁴⁴ Quins eren aquests altres dos llibres similars al breviari? El segon llibre —és a dir, una de «les dues dites obres»— es podria identificar amb el diürnal tarraconense que l'arquebisbe de Tarragona volia editar juntament amb el breviari; mentre que la hipotètica tercera publicació, «consemblant de aquelles», devia ser un altre breviari o diürnal d'alguna diòcesi de Catalunya que Rosenbach devia tenir en perspectives d'estampar.⁴⁵

A més de tractar de l'edició del breviari i del diürnal arxidiocesans, el Capítol catedralici de Tarragona resolgué, en la sessió del 7 de febrer del 1521, demanar a l'arquebisbe l'autorització per a vendre's un lot de missals arxidiocesans pertanyents al Capítol:

Super missalibus penes Capitulum restantibus supplicetur pro parte capituli illustrissimo et reverendissimo domino archiepiscopo sua illustrissima dominatio dignetur illa admittantur per diocesim et fiant littere cum credencia pro domino Francisco de Soldevila, hospitalario, qui Barcinonam pergit pro domino archiepiscopo.⁴⁶

41. Cal avançar al lector que es tractava de formes tipogràfiques en format de full menor.
42. En els contractes editorials d'aquesta època es troben tiratges de dues formes diàries en format de quart (J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 815).

43. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 636.

44. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 634-635.

45. Sembla que cal descartar el breviari del bisbat de Vic (F. J. NORTON, *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal 1501-1520*, Cambridge 1978, núm. 436). I resta per saber si no es podria tractar del breviari imprès durant el pontificat del bisbe Joan d'Espés (1515-1530) per al bisbat d'Urgell (P. PUJOL I TUBAU, *El breviari de Cuixà*, dins *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6(1920-1922)232), atès que l'any 1527 Joan Rosenbach estamparia el *Processionarium* del bisbat d'Urgell (J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 694).

46. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars 1519-1532*, f. 34.

La sobtada aparició en les actes del Capítol catedralici d'aquesta venda dels missals que restaven en el seu poder fa suposar que la manca de breviaris per al clergat anava també aparellada a una penúria de missals arxidiocesans; i que hom volia aprofitar l'ocasió per a comercialitzar una resta de missals de l'edició de 1499, els quals l'any 1502 quedaren en poder del Capítol.⁴⁷ L'autorització de l'arquebisbe Pere de Cardona —sojornant aleshores a Barcelona, on residiria a partir del 10 d'abril com a virrei de Catalunya— fou comunicada al Capítol en la sessió del dia 11 de maig de 1521:

Item super mittendo missalia per diocesim quia pro parte illustrissimi et reverendissimi domini archiepiscopi fuit commissum dicto domino hospitalario, fuit facta commissio eidem domino hospitalario et dominis sindicis annalibus taliter quod illa vendantur ad omnem ipsius Capituli commodum.⁴⁸

Aquesta autorització, tanmateix, no ens resol el rerafons d'aquesta sobtada venda de missals. L'enigma està a saber si el Capítol intentava realment de pal·liar la manca de missals arxidiocesans, o bé de treure's de sobre les restes de l'edició de l'any 1499 davant d'una probable reedició del missal tarraconense per part de l'arquebisbe. Perquè de fet, sabem que el mateix arquebisbe Pere de Cardona, a més dels breviaris i dels diürnals esmentats, encomanà a l'impressor Joan Rosenbach una nova edició de l'ordinari o ritual sacramental tarraconense, la qual sortí de les seves premses barcelonines el dia 7 de febrer de l'any 1530, tal com ho explicita el seu colofó.

Que l'arquebisbe hagués pensat en una reedició del missal arxidiocesà, que en tot cas no s'arribà a estampar, no té res d'insòlit. Alguns bisbats catalans —Barcelona, Lleida, Tortosa, Urgell—, que, com Tarragona, havien imprès per primera vegada el seu missal diocesà durant els darrers anys dels segles xv o el primer decenni del segle xvi, van haver de reeditar-lo entre els anys 1521 i 1537. Resulta ací molt il·lustrativa la reedició del missal diocesà de Girona, contractada l'any 1526 amb uns llibreters comissionats per l'impressor Joan Rosenbach —el qual n'havia estampat la primera edició l'any 1493.⁴⁹ Sabem amb certesa que no arribà a realitzar-se.⁵⁰ I el nou missal gironí no veuria la llum fins a l'any 1546,⁵¹ com a capdavanter d'una sèrie de llibres litúrgics de les diòcesis catalanes estampats a Lió per Corneli de Septgranges⁵² du-

47. J. SÁNCHEZ REAL, *Las impresiones*, p. 63.

48. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars 1519-1532*, f. 35.

49. F. X. ALTÈS I AGUILÓ, *Llibres retrobats de la col·legiata de Sant Feliu de Girona* dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 24(1978)49-52.

50. E. MIRAMBELL I BELLOC, *Incidència ultrapirenaica en la producció del llibre gironí*, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 29 (1987) 310-311 i 317-319.

51. F. X. ALTÈS I AGUILÓ, *Llibres retrobats*, p. 53-56.

52. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 76*-77*.

rant els anys 1546-1550, entre els quals cal comptar-hi la reedició del *Missale Tarraconense* enllestida el 10 d'abril del 1550, segons proclama el seu colofó.

Identificació tipobibliogràfica del breviari de 1523

La impressió del breviari de l'arquebisbe Pere Cardona no s'enllestí fins l'inici de l'any 1523. I qui sap si el breviari ja era estampat a la darrereria del mes de febrer, quan, en una sessió del Capítol catedralici tinguda el 27 de febrer, l'arquebisbe decretà:

Ut officium divinum per Tarraconensem diocesim spaciosus celebret... quod a dominica in Albis usque ad dominicam Pentecostes tres psalmi et tres lectionis tantum in matutinis fierent.⁵³

En tot cas, l'entrada en vigor del breviari encara trigà unes setmanes, com ho confirma indirectament l'acta de la sessió capitular tinguda el dimarts 14 d'abril del 1523, en la qual llegim:

Item fuit facta comissio reverendis precentori decano et succentori primo quod corrigent consuetam ratione breviorum noviter impressorum ita quod nullus sequatur error.⁵⁴

Possiblement, aleshores ja feia dies que el nou breviari era en mans dels canonges, els quals en degueren ajornar l'adopció oficial fins a passades les festes de Setmana Santa i Pasqua, per tal d'evitar les possibles contradiccions amb la consuetud coral catedralícia, la qual ara es comissionava de revisar, d'acord amb el nou breviari, als responsables del cant litúrgic, el precentor o xantre Pere Ferrer Busquets⁵⁵ i el succentor primer Francesc Ferrer de València.⁵⁶

Aquestes dades ajuden a emmarcar amb més precisió la datació del colofó del breviari tarraconense. Aquest colofó, el coneixem gràcies a una versió castellana publicada pel pare Ramón de Huesca a partir d'un exemplar del breviari tarraconense conservat a la darrereria del segle XVIII en la biblioteca del convent dels frares carmelites de Jaca. L'erudit caputxi, en publicar-ne les lliçons de l'ofici de matines i l'oració final de l'ofici de santa Oròsia, remarca llur provinença:

según el Breviario Tarraconense, impreso por Juan Rosenbach, Aleman, en el año 1523, siendo Arzobispo de Tarragona Don Pedro de Cardona.⁵⁷

53. *Breviarium Tarraconense*, Lió 1550, f. cccxxv v.

54. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars 1519-1532*, f. 58 v. Remarqueu que una nota marginal posteriorment afegida diu erròniament: *comissio ad corrigendum breviana noviter impressa*.

55. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, p. 155.

56. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, p. 135 i 157.

57. RAMON DE HUESCA, *Teatro histórico de las Iglesias del Reyno de Aragón*, vol. 8, Pamplona 1802, p. 481-483.

Malauradament, d'aquest exemplar del breviari tarraconense, també se n'ha perdut la pista, i solament n'han restat dues referències bibliogràfiques errònies, susceptibles d'engendrar edicions fantasma. L'una es troba en el recull himnològic del pare G. M. Dreves, on, a causa d'una errata, hom data de l'any 1525 la citació manllevada al mateix pare Ramón de Huesca;⁵⁸ l'altra referència errònia forma part del títol d'un article de J. M. Madurell.⁵⁹ Ambdues referències, però, han passat bibliogràficament força desapercebudes.

Sortosament, la identificació bibliogràfica d'aquest breviari no es clou amb el colofó, sinó que fins i tot en són accessibles la seva maquetació i la seva tipografia. Aquesta darrera possibilitat, ja l'assajaren J. M. Madurell i J. Rubió, els quals ja remarcaren l'interès que presentava la identificació tipogràfica de l'enigmàtic plec de mostra de breviari protocol·litzat juntament amb el contracte de l'any 1522, al qual havia d'ajustar-se mestre Joan Gilo en el seu treball.⁶⁰

En un desafortunat article J. M. Madurell es plantejà —sense respondre-hi— si el plec protocol·litzat pertanyia al breviari tarraconí estampat l'any 1499 pel mateix Rosenbach, o bé a un altre breviari estampat durant els dos primers decennis del segle XVI pel mateix impressor.⁶¹ Jordi Rubió, en canvi, s'adonà del caràcter cincenista de la composició i de l'ornamentació tipogràfiques del plec protocol·litzat, i també d'una certa proximitat de la seva lletreria amb la d'un altre plec de breviari que havia estat protocol·litzat l'any 1520 juntament amb el contracte per a la impressió del breviari del monestir de Santa Maria de Jonqueres, de Barcelona.⁶²

El plec de mostra de breviari protocol·litzat l'any 1522 amb el contracte relatiu al breviari tarraconense fa anys que en fou separat i classificat sota la signatura *Gràfics, núm. 17* en el mateix Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

Aquest plec està constituït per un full de paper amb filigrana de mà i estrella, que conserva les seves barbes originals i amida 435 x 315 mm. Es tracta, doncs, d'un full de paper en format menor, segons la terminologia i els patrons paperers de l'època.⁶³ Estampat per a ser plegat en

58. G. M. DREVES, *Analecta hymnica medii aevi*, vol. 16, p. 10.

59. J. M. MADURELL MARIMON, *Juan Rosenbach y la edición del breviario tarraconense de 1522*, p. 262-264 i 272.

60. J. M. MADURELL MARIMON, *Juan Rosenbach y la edición del breviario tarraconense de 1522*, p. 262-264; J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 636-637.

61. J. M. MADURELL MARIMON, *Juan Rosenbach y la edición del breviario tarraconense de 1522*, p. 263.

62. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 637, el creia una mostra d'aquell breviari. En realitat, però, es tracta de mig plec corresponent al breviari del bisbat de Girona estampat l'any 1511 a Lyon (F. X. ALTÈS I AGUILÓ, *El breviari per al monestir de Jonqueres imprès a Lió l'any 1521*, dins *Miscel·lània Litúrgica Catalana* 4 (1990) 58 nota 6 *in fine*).

63. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 578. Segons Ch. MORTET, *Le format des livres*, París 1925, p. 35, que aprofita les dades de Briquet, el paper de forma menor amidava 450 x 310 mm.

octau, la forma tipogràfica impresa en aquest plec fa 290× 265 mm, amb blancs de 20 mm per al cap del full, de 28 mm per als marges interiors i de 20 mm per al peus i marges exteriors. Els vuit fulls tenen una caixa tipogràfica de 120 × 74 mm i estan compostos a dos corondells (35 línies) i títol corrent al cap de plana. Manca la foliació, però hi ha les signatures tipogràfiques *aaa-aaa* v. Presenta una caplletra florejada, en negre, d'estil lionès, de 16 × 16 mm, i inicials llombardes en vermell. Porta també dos gravadets iconogràfics de 32 × 26 mm. Tinta vermella en els títols, rúbriques i inicials. La lletreria gòtica pertany a un cos de 66 mm per a vint línies.

Al full *aaa* (col. *a*, lín. 2) s'hi llegeix: «| [*en vermell*] *Incipit cōmune sanctorum.* | Et primo in natali apostolo|rum...» gravadet (lín. 6-15) que representa els sants apòstols Pere i Pau; (lín. 16) «S⁵Cimus qm̃ dili|gentibus deum | om̃ia cooperā=|tur in bonum...»

Full *aaa iii* v. (col. *a*, lín. 3): «| [*en vermell*]: In natali euāgeli |starum...»

Full *aaa iii* v. (col. *b*, lín. 35): «... Tradent enim vos. | ut s̃. alternatim dicantur. |»

Full *aaa iii* (col. *a*, lín. 2): «| [*en vermell*] In natali vnus martyris | in primis vesp̃is...» gravadet (lín. 5-14) que representa la degollació de sant Joan Baptista; (lín. 5) «B²ea=|tus | vir qui ī | sapiētia|...»

Full *a⁷* (col. *a*, lín. 26): «[*en vermell*] In natali pluri=|morum m̃m...»

Full *a⁸* (col. *b*, lín. 35): «Et apud dominum. Dieb9| //».

La identificació tipogràfica d'aquest plec no ofereix dificultat. Hom s'adona de seguida que ha sortit inequívocament del taller de Joan Rosenbach. El cos tipogràfic gòtic en 66 mm correspon al tipus núm. 11 de la tipologia establerta per J. F. Norton, el qual considera que aquesta lletreria havia estat fosa vers l'any 1520, possiblement per al taller que Rosenbach tenia destacat aleshores al monestir de Montserrat.⁶⁴ En realitat, però, l'any 1519 en el taller montserratí de Rosenbach hom compougé ja amb aquest mateix tipus el *Breviarium monasticum secundum consuetudinem ordinis nigrorum monachorum ordinis almi patris Benedicti congregationis de Observantia sancti Benedicti Vallis oletanae*.⁶⁵ Malgrat que la caixa tipogràfica d'aquest breviari és més ampla que la del plec que ens ocupa, tipològicament ambdós impresos són molt pròxims, com ho evoca també una antiga nota descriptiva del breviari benedictí de 1519 en afirmar que «tiene varias estampillas y letras floreadas».⁶⁶

64. F. J. NORTON, *A descriptive catalogue*, p. 40.

65. Cf. F. J. NORTON, *A descriptive catalogue*, núm. 433, i el seu dobllet, núm. 438; J. B. FERRERES, *El Breviario y las nuevas rúblicas según la novísima reforma decretada por Pto X*, vol. I, Madrid, 1914, p. L-LI, descriu —sense adonar-se'n— l'exemplar factici de la Universitat de Barcelona, olim «Sección Litúrgica, n° 448».

66. F. J. NORTON, *A descriptive catalogue*, núm. 433.

Cód. ap. h. 10. m. 1. v. 1.

Fol. cccxiii.

Incipit com
mune sanctorum.

Et primo in natali ap. l. r.
In primis vespertis alle l. p. i
Letales. Capitulum:

Sumus qm di
ligentibus deū
oia cooperant
in bonum his
qui secundum
propositum vocati sunt san
cti. l. r. m. v. s. Exultet celus.
folio. l. r. r. s. In omnem ter
ram exiit sonus eor. p. Et
in fines orbis terre verba eor
um. Ad m. a. s. Dum ste
teritis ante reges et presides:
nolite cogitare qualiter rñ
deatis. Dabitur enim vobis
in illa hora quid loquamini.
ps. Magnificat. Oratio.

Otesumus ops deū vt
beatus i. ap. l. r. tuus
pro nobis imploret auxilium
vt a nostris reatib. absoluti:

a ebor et piqui. m. v. s. p.
Si occur. in se. ap. l. r. s. c. e. c. o.
alter. l. r. s. i. ap. l. r. in vesperis de
x. ad cōme. de. u. noct. l. r. l. au.
de. u. l. r. noct. s. i. c. s. i. de. m. a. r. t. y. r.
bus et de cōfess. x. g. i. s. n. mas
tu. Inuit. in se. h. i. s. d. u. p. l. i. c. i. s. b. i. r.
i. r. l. c. Gaudere et exultare. p.
Quia noia v. r. a. s. c. r. i. p. t. a. s. u. n. t. i. n.
celis. ps. Venite. h. p. r. Exul
tet ce. In primo noct. B. h. e.
In omnem terram exiit son
us eor. i. n. f. i. n. e. s. o. r. b. i. s. t. e. r. e.
re verba eor. ps. Celi enar
rant. fo. v. s. u. n. Clamauerūt
iusti: tōis exaudiuit eos. ps.
B. d. i. c. a. d. o. m. i. n. i. s. fo. m. i. s. a. h.
Constitues eos principes su
per omnem terram: memores
erunt nominis tui dñe. ps.
Exultauit. fo. r. i. x. s. In om
nem terrā exiit sonus eorū.
Am. Et in fines orbis terre
verba eorum. Sermo sancti
gregorii pape. Lectio prima.
Scriptum est: spūs dñi
sonauit celos. Omnia e
ra enim celorū sunt virtutes
predicantiū q̄ videlicet: oia
menta paulus enumerat dñs
cēs. r. Ecce ego mitto vos
sicut oves in medio luporum
dicit dñs. p. Estote ergo prus
dētes sicut serpētes: et simpli
ces sicut colūbe. r. r. adent
B. i.

De euangelistaz et unius infis.

In natali unius martiris
in palmis vesperis antiphonae
et psalmi de feria. Capm.

Beatus
vir qui
sapientia
morabitur
et qui
in iusti-
tia medi-
tabitur
et in sensu
sui cogitabit
circumspici-
tionem
dei. Hymnus. Martyr dei.
fol. lxxv. Gloria et honore
coronasti eum domine. R. Et
constituisti eum super opera
manuum tuarum. Si fueris
pontifex. Ad magnificam. Añ.
Iste sanctus pro lege dei sui
certavit usque ad mortem: et a
verbis impiorum non timuit:
fundatus enim erat supra
firmam petram. Psalmus.
Magnificat. Oratio.

Inspicere omnipotens deus:
et quia potius propter actio-
nis grauat: beati. M. marty-
ris tui atque pontificis: inter-
cessio gloriosa nos protegat.
Per dominum nostrum Ie-
sum christum filium tuum: qui
tecum. etc. Vel Oratio.

Deus qui nos annua bea-
ti. M. martyris tui at-
que pontificis sollemnitate leti-
ficas: concede propitius: ut
cuius natalicia colimus: viri-
tutem quoque passionis im-
itemur. Per. Si non fuerit
pontifex. Ad magnificam. Añ.
Iste est qui pro lege dei sui morti
se tradidit: non dubitavit mo-
ri: ab iniquis interfectus est:
et in eternum uiuit cum christo:
agnus secutus est: et inuenit pal-
mam. ps. Magnificat. Oratio.

Profecta quoniam opus dei
ut qui beati. M. martyris
tui natalicia colimus: inter-
cessione eius in tui nominis
amore roboramur. Per.
In matutinis. Primitiarum.
Regem martyrum dominum
p. Venite adoramus. psalmus.
Venite. Hymnus. Deus tuo-
rum militum. fol. lxxv. In
primo nocturno. Añ. In le-
ge domini fuit voluntas eius
die ac nocte. ps. Beatus vir
fol. h. Añ. Predicans preces-
ptum domini: constitutus est
in monte sancto eius. ps. Quare
fremuerunt gentes. fol. h. Añ.
Susceptor meus domine glo-
ria mea: et exaltans caput me-
um. ps. Domine quid multi-
plicati. fol. h. Gloria et
aaa iij

De euangelistar & eius martiris.

ecclesie aperuit os eius. **P** Et impleuit cum dominus spū sapientie et intellectus. **XI**. Secunditatem et exultationē et exultauit super eum. **X**. Gloria. **C** Bñ ad bñs. et ad magr. in secunda vespere. Quasi vnus de paradisi fluminibus. **psa.** Euangelista. **V**erbi dei gratiam in toto terrarum orbe diffudit.

C Nota q̄ infra octa. ap̄loz iij. sc. tantum facimus et dicimus in martini Inuitato. Regem ap̄loz bñm. **psa.** Venite adoremus. **psalm.** Genite. **ad̄p.** Exultet celum. **sol.** lxxv. añ. In oēm terram. vt in primo noct. ap̄loz. et sub ista añ. dicantur. iij. s̄ ap̄loz. **x. viis** secundū congruentiā serie. **ij. sc.** pprie cum. **ij. sc.** de supradictis s̄ congruentiā serie. **C** Bñ laudes versus. Exultabunt sancti. In laudibus vna añ. de laudibus sup. **v. ps.** Dñs regna. cū reliquis fm̄ congruentiā serie. **Cap. lxx. x. vii** supra. Ad benedictus añ. Beati eritis. **vis.** Ad horas vt supra.

C In. **ij. vis.** Bñ. et p̄. **ferias** **lis.** **Cap. lxx.** vt supra. añ. ad magr. Tradent enim res. vt supra.

C In natalitius martiris in prima vespere antiphona et psalmi de feria. **Capm.**

Batus vir qui in sapientia morabitur: et qui in iustitia meditabitur: et in sensu cogitabit circū-

spectionem dei. **Hy.** **Maz.** **ry.** dei. **sol.** lxxv. **x.** Gloria et honore coronasti eum domine. **Rm.** Et constituisi eum super opera manuum tuarum. Si fuerit pontifex. Ad magnificat. **Antiphona.** Iste sanctus pro lege dei sui certauit vsq̄ ad mortem: a verbis impiorū non timuit: fundatus enim erat super firmam petram. **psalmus.** Magnificat. **Oratio.**

Immunitatem nostrā respice omnipotēs deus: et quia pōdus proprie actionis grauat: beati **il.** martyris tui atq̄ pontificis intercessio gloriosa nos protegat. **P**er dominum nostrum Jesum christum filium tuū: qui tecum viuūt et regnat in unitate spiritus sancti deus. **P**er oīa secula re. **Ad Oratio.**

Decollatio sancti iohānis
baptiste. Sermo beati iohan
nis chrisostomi. Lectio p̄ma.

Odie nobis fra
tres karissimī
iohānis virt^{us} ⁊ hero
dis feritas cū refér^t:

mur exēmpla. Per dominū.

In natali aposto
lorum petri et pauli.
Sermo beati leonis
pape. Lectio prima.

Gravadets del taller de Joan Rosenbach
utilitzats en el *Breviarium Tarraconense* (1523)
i en el *Lectionarium Sanctorale benedicti* (1524)

Efectivament la presència de caplletres d'estil o provenença lionesa és una característica del darrer decenni de vida del taller de Joan Rosenbach; i en els breviaris impresos en aquests anys també ho és la presència de les *estampillas* o gravadets de regust veneciano-lionès. Aquests mateixos gravadets utilitzats en el breviari tarraconense, els retrobem també en altres llibres litúrgics eixits de les premses de Rosenbach: il·lustrant els dos grans leccionaris de l'ofici benedictino-val·lisoletà estampats els anys 1523 i 1524 a Montserrat,⁶⁷ i constituint l'orla que emmarca un gravat montserratí reutilitzat en el foli 174 v. del *Missale Dertusense*,⁶⁸ imprès per Rosenbach l'any 1524.

Passem ara a l'anàlisi interna d'aquest plec de mostra del breviari tarraconí. El seu contingut correspon literalment al que llegim en la reedició del breviari tarraconense estampada a Lió l'any 1550. Aquesta sortosa identificació no solament ens confirma que el plec de mostra de breviari en qüestió pertany a l'edició del breviari tarraconense de 1523, sinó que, de retruc, palesa que la reedició de l'any 1550 és pràcticament una reimpressió del breviari de 1523. Aquesta segona constatació —que analitzarem en el pròxim apartat— permet de confirmar i d'explicitar algunes constatacions bibliològiques relatives al breviari de 1523 i al seu procés d'impressió.

Efectivament, malgrat que el quadern protocol·litzat —tal com ho indica la seva manca de foliació— és solament un plec de mostra del breviari del 1523, la presència de la signatura tipogràfica *aaa* revela que cada part d'aquest breviari tenia una seqüència pròpia de signatura tipogràfica, i per tant que la tercera part del breviari estava ocupada pel *Commune Sanctorum*.⁶⁹ Més encara, la sovintejada remissió que s'hi fa a la foliació del salteri-himnari confirma que aquesta era la primera secció del llibre (f. j-lxxvj), precedida segurament dels habituals plecs preliminars (calendari, cronologia eclesiàstica, rúbriques generals), tal com ho retrobem en la reedició de l'any 1550.⁷⁰

Aquesta remissió del plec de mostra del breviari de 1523 a la foliació del mateix salteri-himnari aporta un element important per a una lectura i una comprensió més exactes del contracte signat el 14 d'abril del 1522 entre Joan Rosenbach i Joan Gilo per a la composició del breviari tarraconense. Perquè és evident que aleshores, a mitjan abril del 1522,

67. A. M. ALBAREDA, *La impremta de Montserrat (segles XVè-XVIè)*, dins *Analecta Montserratensia* 2 (1918) 155-161.

68. J. M. MARCH, *Un Missal notable de Tortosa, edició desconeguda de Rosembach (Barcelona, 1524)*, dins *Estudis Universitaris Catalans* 6 (1912) 264, làmina 5.

69. Aquest tipus gòtic en 66 mm, el trobem barrejat amb un altre de la mateixa mida, però de morfologies diferents, en l'edició de la gramàtica llatina de Nebrija (vegeu la reproducció publicada per R. MIQUEL I PLANAS, *Bibliofília*, vol. 1, Barcelona 1911, p. 544b). Aquesta edició fou enllestida al taller de Barcelona el 3 d'octubre del 1523, tot i que, d'acord amb el contracte, havia de ser lliurada a la darrerria d'agost (J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 645-647).

70. A. M. ALBAREDA, *La impremta de Montserrat*, p. 162-163; J. F. NORTON, *A descriptive catalogue*, núm. 436.

la impressió del breviari ja s'havia iniciat, i la primera part del breviari (salteri-himnari) —si més no— ja era enllestida.

Això confirma que les clàusules del contracte de Joan Rosenbach amb Joan Gilo per a la composició del breviari no es poden vincular cronològicament ni amb l'encàrrec de la impressió del breviari ni amb l'inici de la seva composició tipogràfica i estampació. El contracte amb Joan Gilo, sembla que més aviat cal relacionar-lo, com ho fa J. Rubió,⁷¹ amb una reorganització del personal del taller de Rosenbach, motivada per la liquidació parcial del taller que tenia destacat al monestir de Montserrat.⁷²

Supervivència tipogràfica de Rosenbach: El breviari de l'any 1550

L'impressor Joan Rosenbach morí a Barcelona en el trencall dels mesos d'octubre i novembre de l'any 1530.⁷³ Un dels darrers llibres eixits del seu obrador havia estat precisament l'*ordinarium* o ritual sacramental de l'arquebisbat Tarragona,⁷⁴ que porta el colofó datat el 7 de febrer del 1530.

El breviari i el diürnal tarraconenses impresos per Joan Rosenbach els anys 1522-1523 sembla que no tornaren a ser reeditats fins al cap de vint-i-set anys.⁷⁵ Fou durant el pontificat del cardenal-arquebisbe Girolamo Doria (1533-1558), el qual afrontà la gran penúria de llibres litúrgics arxidiocesans tot fent «estampar missals, breviaris y diurnos» —segons afirma el canonge J. Blanch—⁷⁶ i també l'*ordinarium* o ritual sacramental tarraconense. D'aquesta nova edició de llibres litúrgics estampada a Lió, l'any 1550, per l'impressor Corneille de Septgranges, solament se'n coneixen exemplars del missal,⁷⁷ de l'*ordinarium*⁷⁸ i del breviari.

71. J. M. MADURELL, J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 636.

72. A. M. ALBAREDA, *La impremta de Montserrat*, p. 77-79. La data de clausura definitiva d'aquest taller és incerta, tot i les combinacions cronològiques assajades per dom Albareda.

73. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos*, p. 716.

74. M. AGUILÓ Y FUSTER, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923, núm. 123; facsimil de la portada i del colofó en J. P. R. LYELL, *Early Book Illustration in Spain*, Londres 1926, p. 57-58.

75. No es coneix amb certesa cap altra edició intermèdia. Una pretesa edició del breviari tarraconense impresa a Barcelona l'any 1540, citada per U. CHEVALIER, *Repertorium himnologicum*, vol. 3, Lovaina 1904, núm. 30 237, i vol. 6, p. 181, no és més que una edició fantasma manllevada per Chevalier d'un error esmunyit en l'aparat crític de G. DREVES, *Analecta hymnica medii aevi*, vol. 16, p. 118, a propòsit dels himnes per a l'ofici de santa Eulàlia de Barcelona. En canvi, resta per identificar un enigmàtic *Breviari de Sant Magí, gòtic, imprès l'any 1536* —avui desaparegut—, del qual mossèn J. SEGURA, *Història del Santuari de Sant Magí*, Barcelona 1887, p. 20, nota 3, en transcriu una sorprenent *capitula de Nona* pròpia de l'ofici de sant Magí. Solament en el cas que aquest ofici hi fos manuscrit o bé afegit com a ofici imprès a part, es podria especular si es tractava d'un breviari o d'un diürnal de l'arquebisbat de Tarragona, atès que la festa i l'ofici de sant Magí no hi foren incorporats fins al segle XVII, com en la resta dels breviaris de les diòcesis catalanes.

76. J. BLANCH, *Arxiepiscopologi*, vol. 2, p. 138.

77. Cf. la descripció de J. B. FERRERES, *Historia del misal romano*, Barcelona 1929, p. LIII.

78. Cf. la descripció en M. AGUILÓ Y FUSTER, *Catálogo*, núm. 74; H. ANGLES, *La música española desde la edad media a nuestros días*, Barcelona 1941, núm. 132.

L'únic exemplar conegut d'aquest breviari tarraconense de l'any 1550 es conserva a la Biblioteca Pública de Tarragona sota la signatura 1/226, i prové de la llibreria del canonge i antiquari Ramon Foguet († 1794), després d'haver passat per la biblioteca, desamortitzada, del convent dels franciscans de Tarragona. El primer a descriure'l, l'any 1914, fou el jesuïta pare J. B. Ferreres,⁷⁹ el qual ja el trobà mancat de la portada i d'algun altre full del primer plec; d'ací que en el catàleg de la biblioteca tarraconina publicat posteriorment per J. López de Toro porti el títol factici de *Breviario tarraconense sacerdotal*.⁸⁰ Actualment el volum està totalment mancat del primer plec⁸¹ i ha estat catalogat erròniament com a *Horae* o *Libro de Horas*.

Malgrat aquesta i alguna altra mutilació, l'exemplar permet una descripció completa:

[*Breviarium secundum consuetudinem sancte metropolis ecclesie Tarraconensis*].⁸²

En 8è.- Signatures tipogràfiques: [A]-B⁸ a-z⁸ A-Z⁸ Aa-Mm⁸ Nn¹⁰.- Foliació: [8 fulls]-8 fulls, i-ccccxxij folis, i 1 full (en blanc?). Lletra gòtica de 65/66 mm per a vint línies. Caixa tipogràfica de 74 x 118 mm a dues columnes de trenta-cinc línies cadascuna. Rúbriques. Caplletres i gravadets. Gravats a tota plana als folis lxxvj, ccxxxiiij, i possiblement al verso del foli cclvj, que ara manca. També manquen els gravadets dels folis ccxlix, cccclxj, i cccclxvj.

[*2: Prefaci-decret promulgatori de l'arquebisbe Girolamo Doria, Rúbriques generals?, calendari].

[*9]: Calendari, taules i regles de còmput eclesiàstic.

f. j: *Invitatoria dicenda dominicis diebus* (salteri setmanal, lletanies, himnari).

f. lxxvij: *Incipit breviarium secundum consuetudinem sancte metropolis ecclesie Tarraconensis* (oficis del temporal, *canticum graduum*, ofici de *Beata Virgine Maria*, ofici de difunts).

f. ccxxxiiij: *Incipit commune sanctorum* (ofici del comú dels sants.)

f. cclvj: *Incipit sanctorale totius anni* (oficis del propi dels sants.)

Al foli cccclxxiiij v., a continuació del *Regestrum*, hi ha aquest colofó: *Lvgdvni, | Excudebat Cornelius à Septemgran-giis, impensis proborum virorum Ra-phaelis Dauder, et Ioannis Trinxerij. | Anno Do. M.D.L.*

Relacionades amb l'edició d'aquest breviari, coneixem algunes decisions del Capítol catedralici de Tarragona. La primera, datada el 9 de

79. *El Breviario y las nuevas rúbricas según la novísima reforma decretada por Pío X*, vol. 1, Madrid 1914, p. xxxii-xxxiv.

80. *Contribución al conocimiento de la Biblioteca Provincial de Tarragona*, Tarragona, 1936, p. 131.

81. Ja era així quan el vaig examinar el mes de maig de l'any 1982. Sortosament, el pare J. B. FERRERES, *El breviario*, vol. 1, p. xxxii-xxxiv, n'edità l'epístola proemial del cardenal-arquebisbe Geroni Dòria.

82. El títol, que ha estat manllevat al foli 77, coincideix amb el de l'edició supracitada de l'any 1499.

maig de l'any 1549, sembla originada pel fet mateix d'emprendre'n l'edició i pels criteris a seguir en la redacció i revisió de les noves *Regulae Generales* que havien de regir-lo:

Et primo, super facto dels breviaris et regulacion is officiorum, ut mature possit determinari, perrogarunt quod super his congregetur Capitulum ad effectum predictis et interim quilibet eorum putet de bene determinari.⁸³

Ignorem quin dia tingueren els canonges aquesta sessió capitular dedicada exclusivament a l'afer, però l'acta del Capítol del dia 29 del maig mes de maig deixa transparentar-ne quelcom en dir:

Super facto dels breviaris determinarunt quod fient et regulentur officia prout fuit factum et regulatum per reverendos Miret et Darocha videlicet quod faciunt in festis in quibus fiunt festa de nou lisons fiet festum sancti Petri etiam de nou lisons, in quibus non consessit reverendus Forama.⁸⁴

El treball de revisió de rúbriques generals del breviari havia estat encomanat, doncs, als canonges Joan Damià Miret, succentor segon,⁸⁵ i Antoni Darroca.⁸⁶ Tanmateix, els principis proposats per a la solemnització de les festes dels sants foren rebutjats pel canonge Bartomeu Forama,⁸⁷ que degué presentar la seva protesta per escrit o bé a través d'un procurador, atès que era absent de la sessió capitular. I no fou ell l'únic a discrepar de les noves rúbriques generals destinades al nou breviari, perquè al final de l'acta d'aquesta mateixa sessió capitular llegim:

Nec non super facto dels breviaris dictis, reverendus archidiaconus Burguera, quia non fuit ordinatum prout sequitur, non concessit et cum eo dictus Lorens.⁸⁸

I segueix sumàriament el memorial amb les raons de la negativa de Nicolau Bruguera, ardiaca de Vila-seca,⁸⁹ abonada pel canonge Rafael Llorens:⁹⁰

Primo porque lo «Cuicumque vult» no's dexe tot l'any.
Secundo, que'ls apostols y altres festes dobles sien de tenors que les «preces» sien limitades.
[Tertio]

83. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars, 1549-1550*, f. 11.

84. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars, 1549-1550*, f. 13v.

85. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, p. 135 i 157.

86. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, p. 136.

87. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, p. 135 i 162.

88. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars, 1549-1550*, f. 13 v.

89. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, p. 162.

90. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, p. 136

Quarto, que'l «canticum graduum» no's dexe en les feries.

Quinto, de les comemoracions en lo ofici menor, una oració metent-hi los sants que's metien en moltes.

Sexto, en la missa major una oracio; en la matinal les altres.

Septimo, en les vespres no's dexe les commemoracions altes o baixes puix tenim necessitat del adjutori dels sants.

Octavo, lo ofici «de cruce» no's dexe, com es acostumat, axi per los perdons com per lo terremoto.

Nono, que les dobles que's faran per abreviar lo ofici los celebs lo sempermaner, y no los pabordes, sens danys de la bossa axi en epistoles com en evangelis.

Decimo, que's adverte que no encarregar als canonges y descarregar diaca y subdiaca ferials.⁹¹

Aquest memorial revela que la discussió sobre les rúbriques generals per al nou breviari derivà en qüestions de costumari litúrgic catedralici. Les actes capitulars no en tracten més, com tampoc no ho fan de l'edició dels altres llibres litúrgics, si exceptuem una referència del 5 de setembre del 1549 a la comissió encarregada del nou missal,⁹² i una altra del 28 de setembre relativa a l'aprovació d'un projecte d'edició del processoner.⁹³

Tot fa sospitar que els tres canonges impugnadors de les innovacions rubricals no devien ser una minoria discrepant, perquè el nou breviari de 1550 reflecteix la continuïtat rubrical reclamada pels canonges. Ho palesa l'anàlisi comparativa de les rúbriques qüestionades amb les corresponents del breviari tarraconense de l'any 1484. Així, per exemple —tal com desitjava el canonge-ardiaca de Vila-seca—, en el breviari de l'any 1550 la recitació del símbol atanasia «Quicumque vult» continua prescrita cada diumenge a l'ofici de prima;⁹⁴ i, en canvi, són adscrites exclusivament a l'ofici ferial les «preces» finals de les hores canòniques⁹⁵ i els salms graduals («canticum graduum») antecedents a l'ofici de matines.⁹⁶

91. Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars, 1549-1550*, ff. 11v.-12.

92. *Et primo, super facto dels missals determinarunt que se fase ab voluntat del Capitol e ab parer dels comissaris de dit Capitol* (Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars, 1549-1550*, f. 27 v.).

93. *In facto dels processones determinarunt que se fassen per part del Capitol y que se vege ab lo libreter que poran costar* (Tarragona, Arxiu Capitular, *Actes capitulars 1549-1550*, f. 29 v.). Tanmateix el projecte no es repregué fins a l'any 1558 i s'allargà fins al 1568 (A. J. SOBERANS I LLEÓ, *L'edició del «Processonarium» de Tarragona* (Barcelona, Claudi Bornat, 1568) dins *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, vol. 8, Barcelona 1979, p. 274-287).

94. *Breviarium Tarraconense*, Lió 1550, f. l: *Symbolum athanasii et dicitur tantum dominicis diebus sive agatur de dominica sive non*.

95. *Breviarium Tarraconense*, Lió, 1550, f. xvij v. El breviari tarraconense de 1484, f. G⁸ les prescrivia per *totum annum preter in festis duplicibus*.

96. *Breviarium Tarraconense*, Lió, 1550, f. ccxvij: *secundum consuetudinem sancte Metropolis ecclesie Tarracone dicendum tantummodo quando fiet de feria*. Segons el breviari tarraconense de 1484, f. X³: «dicendum cotidie per totum annum exceptis festis duplicibus et semiduplicibus et octavis solemnitatibus».

I el mateix arquebisbe-cardenal Girolamo Doria, en el prefaci-decret amb què promulgà la nova edició del breviari tarraconense, es féu ressò del polèmic rerafons de la revisió per tal d'afirmar-ne el seva índole tradicional:

Cum [...] intelligerimus, que codicum horarium precum breviaria vocant miram esse penuriam, statuimus mature, una cum interventu canonicorum capituli metropolis et sancte nostre Terraconense ecclesie, huic occurrendum esse necessitati. Quod ut fieret exactius eruditorum peritorumque virorum ex dicta nostra ecclesia industrie commisimus ordinandum et examinandum; [...] ordinatum fuit ut obmissa paululum ea formula que predecessoris nostris ob temporum fortasse culpam non improbabatur, clariorem breviorumque ac expeditiorem ordinem curabimus, ordinarie a ritu et more Tarraconensi minime recedentes ut non sit opus quicquid in libris ecclesiarum immutari quod magnum afferet profecto dispendium et incommodum.⁹⁷

Ben mirat, aquesta continuïtat-evolució entre les edicions del breviari arxidiocesà de Tarragona dels anys 1523 i 1550 no tindria res d'extraordinari si al seu darrera no s'amagués també un altra mena de continuïtat: la tipogràfica.

Una primera constatació, que s'imposa en comparar els fulls del plec de mostra de l'edició de l'any 1523 amb els corresponents d'aquesta nova edició de l'any 1550, és que tipogràficament ens trobem davant d'una reimpressió del breviari de l'any 1523. Des d'aquesta vessant tipogràfica, tant formalment com materialment, el breviari estampat l'any 1550 resulta una rèplica del breviari imprès per Joan Rosenbach l'any 1523. Tot hi ha estat imitat: les mides de la caixa tipogràfica, el cos de la lletreria gòtica, les caplletres ornades, fins i tot els gravadets que il·lustren l'encapçalament dels oficis del santoral —malgrat que aleshores, l'any 1550, ja no s'estilaven.

Tots aquests elements formals i materials hi estan relligats per l'afany d'obtenir una composició tipogràfica en la qual la justificació de plana i de columna siguin iguals o molt aproximades a les del breviari de l'any 1523, sempre que la lletreria i les petites addicions o supresions del text ho permeten. D'ací que hom tingués bona cura d'utilitzar una lletreria gòtica de la mateixa mida que en el breviari de l'any 1523, però d'un ull lleugerament menor. Els resultats positius —deixades de banda les implicacions estètiques i visuals— són prou evidents si hom compara els dos primers fulls del plec de mostra de l'edició de l'any 1523 (signatura tipogràfica *aaa-aaa ij*) amb els fulls corresponents (folis *ccxxxiii-ccxxxv*) de l'edició de 1550. Més encara, l'afany per la justificació de plana d'acord amb el breviari de l'any 1523 es manifesta especialment quan la justificació similar de la plana esdevé impossible a causa de petites

97. J. B. FERRERES, *El breviario*, vol. 1, p. XXXII-XXXIII.

suppressions que han fet recórrer el text; aleshores el tipògraf compositor del breviari de 1550 hi ha reguanyat, tant aviat com ha pogut, la mateixa justificació de columnes que en el breviari de l'any 1523, tal com es pot comprovar paradigmàticament en foli ccxxxvj v. a partir de l'ofici de comú d'un sant màrtir.

Tot i que desconeixem exactament el perquè d'aquesta opció tipogràfica, sembla que molt probablement fou motivada per una doble raó de conveniència: d'una banda, la innecessària innovació del format llibrari i tipogràfic del breviari de 1523, i de l'altra, aprofitar els avantatges que una reedició d'aquestes característiques comporta amb vista a una aparent continuïtat i especialment a la invariabilitat de les xifres de les nombroses remissions als folis del mateix breviari.

Val a dir que, en aquella època, aquesta tècnica de composició tipogràfica era força usual, i sovint utilitzada en les reedicions de llibres —particularment de textos escolars— i, naturalment, en les edicions pirates. Una mostra del domini d'aquesta tècnica tipogràfica aplicada a un altre llibre litúrgic català eixit del mateix taller, el trobem en el *Mis-sale Gerundense* estampat l'any 1557 pels Hereus de Corneille de Septgranges. Aquesta reedició —realitzada sobre l'edició precedent impresa l'any 1546 per Corneille de Septgranges— no solament reproduïx la mateixa justificació a peu de plana, sinó que ha estat compostat amb cossos més petits de lletreria gòtica: mentre que el missal de l'any 1546 fou compost amb un cos gòtic de 142 mm i un cos menor interliniat a mida del major, el missal reimprès l'any 1557 fou compost amb un tipus gòtic de 116 mm i un cos menor de 96 mm interlineat a la mida del major.

Tanmateix, aquesta tècnica no sempre reeixia a fer la reedició més elegant o més llegidora. I aquest és el cas del breviari de Tarragona de l'any 1550. La comparació amb el plec del breviari estampat per Joan Rosenbach l'any 1523 és eloqüent. No solament es tracta d'apreciacions, discutibles, d'estètica, sinó d'atapeïment tipogràfic propi dels grans tallers lionesos de l'època.

La supervivència tipogràfica del breviari tarraconense de Joan Rosenbach, precisament en el taller del qui el succeí com a impressor dels llibres litúrgics de les diòcesis catalanes, contrasta amb les acusacions d'*inscitia* i *iniuria* —referides a alguns dels primers impresos litúrgics de Rosenbach— que apareixen estampades en la contraportada dels missals de Girona i de Vic, impresos els anys 1546 i 1547 pel mateix Corneille de Septgranges.⁹⁸

98. F. X. ALTÉS I AGUILÓ, *Llibres retrobats*, p. 55-56.